

Henriëtte Siewertsz van Reesema - de Graaf (1854-1923) pionierster der kindkunde.¹

Dit artikel is een bewerking van een artikel dat in 2011 verscheen in het blad *Historica*.

Door Dr. Maartje Hazenoot

‘Want wie blijft zoeken, blijft ook vinden’

“Maandag 5 februari 1923 werd in 's- Gravenhage een vrouw ten grave gedragen, aan wie de kindkunde in Nederland groote verplichtingen heeft”. Met deze kernachtige woorden opende de hoogleraar pedagogiek R. Casimir, in *Het Vaderland*, de necrologie van Henriëtte Siewertsz van Reesema-de Graaf. “Aan haar moderne opvattingen op paedologisch gebied paarde zij innig godsdienstige opvattingen en trachtte tusschen deze beide een band te slaan. Groot, misschien overdreven groot, was haar verwachting van een vooruitgang en de doorwerking der kindkunde”.¹

Wie was deze in Nederland onbekend gebleven pionierster op het gebied van de kindkunde? Dit artikel richt zich op haar familiale achtergrond en beschrijft haar maatschappelijke rol en betekenis bij de introductie en de verspreiding van de ‘kindkunde’ in ons land. Deze ‘nieuwe wetenschap’, hield zich doormiddel van onderzoekingen met de ontwikkelingsgang van jonge kinderen bezig die, volgens Henriëtte Siewertsz van Reesema - de Graaf, eveneens voor het Nederlandse onderwijs en de opvoeding in het algemeen van groot belang kon zijn. Vanuit haar persoonlijke belangstelling voor opvoeding en onderwijs en door zelfstudie, zij had geen academische opleiding, heeft zij zich daarvoor in gezet.

Op haar initiatief ontstond in 1912 de *Vereeniging voor Paedologische Lezingen*.

Binnen dat kader ontmoette zij tal van wetenschappers uit binnen en buitenland die zich met opvoeding en onderwijs bezighielden en maakte zij in 1914 kennis met Maria Montessori (1870-1952) en met haar onderwijs-ideeën. Montessori leek een antwoord te kunnen geven op de impasse waarin opvoeding en onderwijs in Nederland in verkeerden, omdat zij in staat bleek te zijn wetenschap en praktijk met elkaar te verbinden in een methode. Dit idee inspireerde haar zodanig dat zij zich ging bezighouden met de verspreiding van Montessori's onderwijsideeën en daartoe stichtte zij in datzelfde jaar de Eerste Montessorischool in Den Haag.

‘Onder den adem van het Réveil²

Henriëtte (Jet) de Graaf, kwam uit een groot gezin met tien kinderen, zes meisjes en vier jongens. Zij was het derde kind en werd op 25 februari 1854 in Apeldoorn, waar haar vader Nico de Graaf (1823-1886) predikant was, geboren. Zijn familie stamde af van een oud Huguenotengeslacht. In 1844 sloot hij zich aan bij het Réveil, een beweging die ontstond als reactie op het rationalisme van de Verlichting en het gevoel als bron van geloof centraal stelde en in tal van landen ontstond.³

Het Réveil

In Nederland nam het Réveil een eigen nationale, orthodox-protestantse vorm aan en heeft gedurende de periode 1820-1860 grote invloed op het geestelijke en maatschappelijke leven uitgeoefend.⁴ De moeder van Henriëtte, Johanna Elisabeth (Bet) Pierson (1830-1913), groeide op in een gelovig patriciërsgesin in Amsterdam waarvan de ouders Jan Lodewijk Gregory Pierson (1806-1873) en Ida Gregory Pierson - Oyens (1808-1860) zich hadden aangesloten bij het Réveil. Deze grootouders van Henriëtte hadden aanvankelijk het gewone comfortabele leven van Amsterdamse patriciërs geleefd, maar waren rond 1840 tot een bewust en diep gelovig, persoonlijk geloofsleven gekomen. Zij ontvingen gasten in hun huis en hielden vergaderingen over hun godsdienstige arbeid en wilden bestaande misstanden veranderen.

Ida Gregory Pierson - Oyens

Henriëtte voelde zich thuis in dit Amsterdamse milieu. Bij haar oom Allard Pierson zat zij vaak in zijn studeerkamer te lezen of sprak zij met hem over filosofische vraagstukken of geschiedenis.⁵ Maar het is vooral haar grootmoeder Ida Gregory Pierson - Oyens die grote invloed op haar persoonlijke vorming heeft gehad. Zij was een vrouw met tegenstrijdige eigenschappen. Zo weerhield bijvoorbeeld haar geloof haar er niet van om de romans van George Sand, die naast

haar literaire verdiensten eveneens bekendheid had gekregen vanwege haar min of meer ‘losbandige’ levenswijze, te lezen, die in afleveringen in de *Revue des Mondes* verschenen. Bovendien was zij zakelijk en kwam haar realiteitszin vooral naar voren in de kritiek die zij ondanks haar diepe geloof op dominees had.⁶ Voor Henriëtte was zij een voorbeeld van een vrouw die tot veel in staat was. Samen met andere vrouwen van het Réveil stond zij aan het begin van een nieuw bewustzijn waarmee zij de wereld buiten hun eigen huis hadden ontdekt en daar ook naar handelden.⁷ Veel filantropisch werk werd door hen verricht. Zo bezochten de Réveilmvrouwen achterbuurten waar zij armen hielpen, gevallen vrouwen steun gaven, weduwen persoonlijk bijstonden en de kinderen naar de zondagsschool stuurden.⁸

Bram Siewertsz van Reesema

In 1876 ontmoette Henriëtte tijdens een vakantie in Scheveningen Abraham (Bram) Siewertsz van Reesema (1845-1926). Bram, zoon uit een Rotterdamse juristen familie was in tegenstelling tot Henriëtte, die diep gelovig was, niet kerkelijk, maar liberaal. Desondanks vormde dit geen probleem. Zijn maatschappelijke houding en handelen werden in hoge mate beïnvloed door het werk van John Stuart Mill (1806-1873). Deze Engelse filosoof en politicus genoot in die tijd in Europa groot aanzien. Zo sprak het utilitaristische idee dat de emancipatie van de vrouw niet alleen bijdroeg aan haar eigen geluk, maar ook een noodzakelijke voorwaarde was voor de vooruitgang van de mensheid als geheel, naast het liberale idee van de individuele vrijheid en van de rechtvaardiging hem bijzonder aan. Deze opvatting bepaalde niet alleen Brams houding jegens Henriëtte maar ook later jegens hun kinderen. Op 7 juni 1878 verloofden Bram en Henriëtte zich en nog datzelfde jaar trouwden zij in Amsterdam. Het jonge paar vestigde zich in Rotterdam. Op 14 september 1880 werd Cornelia geboren, die op oudere leeftijd in het voetspoor van haar moeder zou treden. Haar zusje Ida zag op 16 november 1881 het levenslicht en op 2 september 1884 volgde haar broertje Nicolaas. Hiermee was het gezin compleet.

‘Een vrouw van hart en initiatief’⁹

Van Reesema (zoals Henriëtte de Graaf verder genoemd zal worden) was door haar huwelijk formeel ondergeschikt geraakt aan haar man en juridisch gezien handelingsonbekwaam geworden. Haar domein betrof nu verder het huishouden. Als een vrouw al een publieke rol vervulde, dan was dit, zoals bij de Réveilmvrouwen, op het gebied van de caritas en het zedelijk welzijn van armere groepen in de samenleving, wat de verzorgende taak van de vrouw bevestigde.

In het laatste decennium van de negentiende eeuw gingen steeds meer vrouwen zich hiertegen verzetten en door zich te groeperen ontstond er, aanvankelijk voornamelijk in de grote steden, een georganiseerd femi-

nisme. Later breidde dit zich in de vorm van politiek-neutrale organisaties naar het platteland uit. Van Reesema nam niet actief deel aan dit verzet, maar volgde deze ontwikkelingen wel door de stukken die de historica Johanna Naber (1859-1941) in de Gids schreef 's avonds voor te lezen aan haar man.¹⁰

John Strachan

Haar belangstelling ging vooral uit naar opvoeding en onderwijs. Zo liet zij zich bij de opvoeding van haar kinderen adviseren door Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904), die in die tijd, niet alleen vanwege haar inzet bij de introductie van het Fröbelonderwijs in Nederland al een bekende persoonlijkheid was, maar eveneens een belangrijke voortrekkersrol vervulde in de toenmalige vrouwenbeweging.¹¹ Beide vrouwen hadden met elkaar gemeen dat zij dezelfde levensovertuiging deelden. Van Calcar was net als Van Reesema zeer godsdienstig opgevoed en bovendien enige tijd gegrepen door het Réveil. Daarnaast liet Van Reesema zich bij de opvoeding leiden door het boekje *On play*, van de Schotse kinderarts John Strachan, dat zij in haar verlovingsstijd van Bram gekregen had. Dit boekje had een onuitwisbare indruk op haar gemaakt en zou in haar verdere leven een belangrijke rol blijven spelen.

Volgens Strachan was het spel een onmisbare conditie voor de fysiologische ontwikkeling van het kind. Vanuit deze opvatting maakte hij bezwaar tegen een vast schoolsysteem, omdat dit volgens hem het kind in zijn ontwikkeling belemmerde. De ideeën van deze in ons land onbekende kinderarts over de betekenis en de functie van het spel waren een openbaring én een bevestiging van Van Reesema's eigen denkbeelden en daardoor zag zij scherper wat er in haar ogen mis was met het onderwijs. 'Kinderen werden gedwongen bepaalde dingen te doen terwijl zij daar eigenlijk nog niet aan toe waren', meende zij. In haar pamflet, *Iets over opvoeding* schrijft zij over dit inzicht het volgende: "Als men lang over iets denkt dan gebeurt 't wel eens dat men eensklaps een kijkje op de zaak in kwestie krijgt, waarover men zich verwonderde, dat men dat denkbeeld niet eerder had. Zo wil ik bekennen dat ik heel dikwijls heb loopen peinen wat of het beste opvoedingssysteem was of wel wie de beste pedagoog zou zijn. Van een systeem hoe schoon ook en hoeveel nuttige wenken dat ook voor ons geeft", schreef zij, "schrik ik altijd terug". "Ieder kind heeft zijn eigenaardigheid en is geheel nieuw." "Ik ben bang", vervolgde zij, "dat als een systeem op een kind schipbreuk leidt, het kind de naam zou krijgen van onhandelbaar te zijn of niet te deugen terwijl mijns inziens alle kinderen perse deugen, meer dan systemen!".

In 1903 verscheen haar Nederlandse vertaling van Strachan's boekje, onder de titel: *Wat is het spel der Kinderen?* Met als ondertitel: "De verhouding ervan tot de opvoeding en het onderwijs, een fysiologische vraag". Tot haar teleurstelling waren de reacties op de publicatie van haar verta-

ling gemengd. Het tijdschrift *Onze eeuw* uit 1904 schreef: “Mevrouw Reesema heeft ons volk een dienst bewezen door nogmaals de aandacht te vestigen op de pedagogische waarheden, welke in de theorie heden ten dage meestal gehuldigd, maar in de praktijk schromelijk verwaarloosd worden”. De *Javabode* van 10 februari 1904 sprak van een ‘slechte vertaling’. Andere recensies verschenen in datzelfde jaar ondermeer in *Het kind*, *De Amsterdammer* en *Het Vaderland*.

Onderwijsvernieuwing en de studie van het kind stonden in die tijd volop in de belangstelling. Zo vond in 1908 een congres en een tentoonstelling in Den Haag plaats waarin de belangen van het kind centraal stonden. Naar aanleiding daarvan voerde Van Reesema in 1910 gesprekken met Ligthart en Dr. J. Bos (1862-1916) om te komen tot, zoals zij dat noemde, ‘hervorming in de school die gegrond moest zijn op kennis van de natuur van het kind’. Uiteindelijk kwam de school er niet. Ondertussen werkte zij haar ideeën verder uit in het boekje, *Hervorming van ons onderwijs, gegrond op de kennis van de natuur van het kind*, dat in 1910 verscheen en bestemd was voor een kleine kring belangstellenden. Hierin hield zij een pleidooi voor een herziening van het onderwijs. De toon van het boek was vooral religieus van aard, zoals blijkt uit het volgende citaat: “Doch laat die hervorming komen en worden beschenen door het licht dat wij kregen, wachtende op meer licht. En daarom de ervaring niet buitensluitend. Die hervorming moet de aandacht *zoeken* nóóit uit het oog verliezen. Want slechts hij die zoekt, vindt, en zoekt daarom altijd weer, en vindt daarom telkens opnieuw. Van een leerplan in dien geest ontworpen kan men hopen, dat het zal zijn een zegen voor de mensheid. Hervorming, ’t is uw stond”.

1e Congrès International de Pédologie (12 tot 16 augustus 1911 in Brussel.)

Door haar publicaties had Van Reesema binnen de Nederlandse onderwijswereld enige bekendheid gekregen en zo ontving zij een uitnodiging om deel te nemen aan het 1e Congrès International de Pédologie dat van 12 tot 16 augustus 1911 in Brussel gehouden werd. De pedologie ofwel ‘de wetenschap van het kind’, had belangstelling voor biologische, psychologische, sociale en historische aspecten; een experimentele integrale wetenschap van het kind, waarbij wetenschap en technologie hand in hand gingen. Het waren vooral artsen die een belangrijk aandeel hadden in de groei van deze nieuwe wetenschap. In Brussel ontmoette Van Reesema veel vrouwelijke en mannelijke wetenschappers van naam uit die tijd persoonlijk, zoals bijvoorbeeld de Zwitser Ed. Claparède en de Belgen M. Schuyten en O. Decroly, die beiden een belangrijk aandeel hadden in de voorbereidingen van het congres.

De toespraak die zij op 16 augustus tijdens het middagprogramma hield droeg de titel: *Le jeu de l'enfant une condition primordiale de sa vie*. De

inhoud was gebaseerd op het boekje *On play* van Strachan. “Neem het spel als uitgangspunt voor de educatie van het kind”, hield zij haar internationale publiek voor, “want het is een onuitwisbare conditie in het leven van het kind”. Vervolgens ging zij in op de vraag hoe je kunt ontdekken welke oefeningen een kind dan nodig heeft. “De natuur geeft dit zelf aan. Op elke ontwikkeling die nodig is, heeft de natuur instinctief een antwoord. Wij kunnen door de studie van het kind er achter komen wat een kind werkelijk nodig heeft”, vertelde zij. “Daarnaast is de enige wijze waarop wij een kind geïnteresseerd kunnen krijgen voor een bepaalde les te wachten totdat het zelf aangeeft hiervoor klaar te zijn en zich laat helpen en aanmoedigen. De fout van ons onderwijssysteem is dat wij die ontwikkeling willen afdwingen en dat gaat nu eenmaal niet. Onze opdracht is juist om de wetten van de natuur te ontdekken”. Het congres beantwoordde in alle opzichten aan haar verwachtingen.

Terug in Nederland schreef zij op uitnodiging van de pedagoog en goede vriend Jan Ligthart (1859-1916), hoofd van de ‘school voor onvermogenen’ in de Tullingsstraat te Den Haag en redacteur van het blad *School en leven*, in de editie van 26 november 1911, het artikel *Het spel van het kind een levensvoorwaarde*. “Zeer heb ik gewenscht”, schreef zij, “om naar het congres voor paedologie te Brussel te gaan om te luisteren naar hen die hun kennis en ervaring willen verrijken. Ik heb dit gewenscht, omdat ik hoopte die groote beweging niet alleen door geschriften, maar ook in personen te leren kennen. De eenheid die gevoeld werd omvat het verleden en strekt zich verlangend uit naar de toekomst. Wat groote denkers met profetische blik in vervlogen tijden over het kind gevoeld en gezien moeten hebben, wat de wetenschap thans bezig is uit te wijzen, al die ervaring, al die kennis, al die nieuwe banen, werden op het eerste Internationale Congres voor Paedologie met helderheid besproken”.

De Vereeniging voor Paedologische Lezingen

Edouard Claparède

In 1912 werd door haar de *Vereeniging voor Paedologische Lezingen*, opgericht. Met dit instituut wilde zij wetenschappers een platform bieden waar deze hun wetenschappelijke kennis van en over het kind aan anderen konden overdragen. Zij ging voortvarend te werk. Een groot aantal potentiële sprekers zoals de bijzonder hoogleraar R. Casimir, de psychiater C. Winkler, de hoogleraar G. Heymans en de Zwitserse pedagoog Ed. Claparède, werden door haar uitgenodigd. Deze laatste nam als eerste de uitnodiging aan. Op 28 augustus 1912 hield hij ten huize van het echtpaar Van Reesema zijn lezing getiteld in vertaling: *De belangstelling van het kind tijdens het onderwijs*. De belangstelling was zo groot dat er plannen voor het volgende jaar gemaakt konden worden, waarin lezingen in het programma waren opgenomen van ondermeer O.

Decroly uit België, M. C. Straub uit Amsterdam en Maria Montessori uit Italië.

Maria Montessori

Van Reesema's belangstelling voor Montessori was gewekt door het eerste wetenschappelijke artikel over haar en haar methode dat in verschillende Nederlandse tijdschriften was verschenen.

Zij herkende daar zoveel van haar eigen opvattingen in, dat zij Montessori een brief schreef waarin zij deze uitnodigde om twee voordrachten te houden voor de Vereeniging. Montessori kreeg uit het buitenland talloze uitnodigingen, maar beloofde Van Reesema om naar Nederland te komen. Op 12 maart 1914 was het zover. Vanaf de eerste ontmoeting tussen de beide vrouwen was er blijk van herkenning, alsof zij 'oude bekenden' voor elkaar waren. In haar dagboek schreef Van Reesema daarover: "Mijn hart is vol dank. Mijn indrukken van Montessori zal ik nooit vergeten. Hoe graag had ik ook John Strachan hier gehad, want als ik haar 'Case dei Bambini' lees, voel ik, dat Strachan's plan nog wijder is".

Montessori's bezoek had in ons land veel indruk gemaakt. Aangestoken door de ideeën van Montessori besloot Van Reesema om een particulier schooltje in te richten waar de kinderen volgens de pedagogische en didactische beginselen en met gebruikmaking van het zintuigmateriaal van Montessori, onderwezen zouden worden. Zij was het met Montessori eens dat een kind vrij moest zijn om zonder belemmeringen zijn natuurlijke ontwikkeling te volgen. In dit proces namen leiding en begeleiding een andere plaats in dan in de star toegepaste Fröbelmethode, waar zij en veel leerkrachten met haar, zich tegen gingen verzetten. De opmars van het Montessorionderwijs in Nederland verliep hierdoor in snel tempo. Op tal van plaatsen in ons land verschenen Montessorischooltjes en klassen. Daardoor ontstond er een grote behoefte aan onderling overleg en samenwerking. Om in deze behoefte te voorzien namen in 1917 J.J. Werker, Dr. E.C Prins en J.L. Vleming het initiatief tot de oprichting van de Nederlandse Montessori Vereeniging en het tijdschrift *Montessori Opvoeding*, dat

vanaf in 1918 om de veertien dagen verscheen.

Cornelia Philippi - Siewertsz van Reesema (1880-1963)

Haar oudste dochter Cornelia Philippi - Siewertsz van Reesema (1880-1963) nam zitting in het hoofdbestuur en zou een belangrijke (controversiële) rol gaan spelen in de Montessoribeweging.

Aanvankelijk koos Philippi voor de Montessorimethode. Het individuele werken en de vrijheid van keuze met het door Montessori ontwikkelde zintuigmateriaal spraken haar erg aan. Echter, door een wijziging in de methode die Montessori in 1919 doorvoerde werd volgens haar het kind teveel aan banden gelegd en in zijn vrije spontane natuurlijke uitingen geremd. Philippi kon zich, evenals haar moeder, maar moeilijk neerleggen bij deze verandering die een jarenlange methodestrijd in de Montessoribeweging tot gevolg had. Zij bouwde de opvattingen van haar moeder over de betekenis van het spel voor de ontwikkeling van het kind in haar eigen werk verder uit en gaf het een wetenschappelijke basis.¹²

In 1925 reactiveerde Philippi de *Vereeniging voor Paedologische Lezingen* van haar moeder, die na de Eerste Wereldoorlog een sluimerend bestaan had geleid en doopte deze om in de *Stichting voor Kinderstudie*. Tal van vooraanstaande buitenlandse wetenschappers op het gebied van de kinderpsychologie kwamen, net als in de beginjaren, op uitnodiging van Philippi naar Den Haag om een lezing te houden.¹³ Op 6 november 1937 vierde de *Stichting* haar 25 jarig bestaan. "Eerder dan de mannen der wetenschappen en der onderwijspractijk in ons land heeft mevrouw Siewertsz van Reesema-de Graaf de betekenis van de kinderstudie verstaan en haar inzichten in daden weten om te zetten". Met deze persoonlijke herinneringen opende prof. dr. F. Roels zijn lezing, waarin hij een uiteenzetting gaf over vijfentwintig jaar kinderpsychologie.¹⁴

Tot slot

Wat was nu de betekenis van Van Reesema voor de ontwikkeling van de kindkunde in Nederland? Zij had gehoopt dat deze nieuwe wetenschap waarin de belangen van het kind centraal stonden, in Nederland een voet aan de grond zou krijgen en de toenmalige wetenschappers op het gebied van opvoeding en onderwijs het belang daarvan inzagen. Dit bleek niet het geval te zijn. Zij hielden zich nog weinig bezig met empirisch onderzoek naar jonge kinderen en waren nauwelijks op de hoogte van de ontwikkelingen in het buitenland. De tijd was daarvoor nog niet rijp. Het zou nog jaren duren voor er een eigenlijke kinderpsychologie ontstond. Desondanks is het de verdienste van Van Reesema geweest dat zij al in zo'n vroeg stadium het belang daarvan heeft ingezien en dit inzicht aan haar dochter heeft doorgegeven.

Noten:

- ¹ R. Casimir, 'Godsdienstig leven. Een pionierster der paedologie', in: *Het Vaderland*. Den Haag, 1923.
- ² D.J.H. van Dijk en C.G van der Staay, *Vonken van heilig vuur. Groen van Prinsterer twee honderd jaar*. Heerenveen, 2001, p. 20.
- ³ Elisabeth Kluit, *Het protestanse Reveil in Nederland en daarbuiten*. Amsterdam, 1970, p.11.
- ⁴ Zie hiervoor: B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil*, Kampen, 1980; A. Pierson, *Oudere tijdgenoten*. Amsterdam, 1982. In de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek bevindt zich het omvangrijke Réveilarchief.
- ⁵ Familiearchief Diepenveen. Brief van Bram Siewertsz van Reesema aan zijn oudste dochter Kitty (zj).
- ⁶ D.A. de Graaf, *Het leven van Allard Pierson*, Groningen, 1962, p. 35.
- ⁷ Zie hiervoor: Tineke de Bie en Wantje Fritschy. 'De wereld' van de Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland, in: J. Reys, T. van Loosbroek, U. Janz, M. Henneman, A. de Wildt en M. Elias. *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek vrouwengeschiedenis*. Nijmegen, 1985, pp. 30-58.
- ⁸ E. Kluit, 'Het protestantse Reveil en...', p. 11.
- ⁹ R. Casimir, 'Godsdienstig leven en...'; Zie voor het leven en werk van Van Reesema, de gebruikte citaten en literatuurverwijzingen: M. Hazenoot: *In rusteloze arbeid. De betekenis van Cornelia-Philippi- Siewertsz van Reesema (1880-1963) voor de ontwikkeling van het onderwijs aan het jonge kind*. Groningen, 2010, pp.13-15, pp.17-18. pp.25-28, p.79.
- ¹⁰ Familiearchief Diepenveen. Dagboekantekeningen Bram Siewertsz van Reesema. Johanna Naber was actief in de vrouwenbeweging. Zij zat jarenlang als bestuurslid in de Internationale vrouwenraad die in 1888 was opgericht. Zie over het leven en werk van Johanna Naber, de biografie van Maria Grever, *Strijd tegen de stilte*.
- ¹¹ N. Bakker. 'E. van Calcar-Schiotling (1822-1904), de gave van het woord', in: M. van Essen en M. Lunenberg, *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*. Nijkerk, 1991, pp. 35-46.
- ¹² Maartje Hazenoot. 'In rusteloze arbeid en...', pp. 71-102.
- ¹³ Maartje Hazenoot. 'In rusteloze arbeid en...', pp. 71-79. Zie ook: E. Singer, 'C. Philippi-Siewertsz van Reesema, pionierster op het gebied van kinderstudies en kleuteronderwijs', in: M. van Essen en M. Lunenberg, *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*, Nijkerk, 1991, pp. 107-116.
- ¹⁴ Haags Gemeentearchief Den Haag, BNR 255-01-11. Archief van mevrouw C. Philippi-Siewertsz van Reesema, 1884-1962. '25 jaar Kinderstudie'. Overdruk uit *Het Vaderland*, avondblad van 8 november 1937; *Haagsche Courant*, 8 nov., 1937. Av.

Bibliografie H.C. Siewertsz van Reesema – de Graaf

1903	<i>Wat is het Spel der Kinderen?</i> De verhouding er van tot de opvoeding en het onderwijs Een physiologische vraag (Amsterdam, 1903)
1910	<i>Hervorming van ons Onderwijs, gegrond op de kennis van de natuur.</i> (Amsterdam, 1910) 1 - 16
1911	<i>Het Spel van het Kind. Een Levensvoorwaarde.</i> In: Ligthart, J.R. Casimir 'School en leven' (Groningen, 1911) 179 - 184
1911	<i>Le Jeu de l'Enfant, une Condition primordiale de sa Vie</i> In: Loteyko, I 'Extrait de la Revue psychologique' (Brussel, 1912) 3 - 7
1912	<i>Eerste Internationale Congres voor Paedologie, gehouden te Brussel 1911</i> In: Niermeijer, J.F., Belinfante – Ahn I., Tiemeijer, W.T. (Kommissie van Redactie) 'Vereeniging tot Vereenvoudiging en Verbetering van Examens' en 'Onderwijs' (Amsterdam, 1912) 11 - 41

Maartje Hazenoot (1949), promoveerde in mei 2010 aan de Rijksuniversiteit Groningen, op een proefschrift over het leven en werk van de kleuterpedagoge C. Philippi-Siewertsz van Reesema en werkt als freelance onderzoeker en publicist.

Contact: lunsi012@planet.nl